

ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΣΤΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΔΥΣΗ¹

Η μετάφραση συγκαταλέγεται στα συστατικά στοιχεία και συγγενή χαρακτηριστικά της λατινικής λογοτεχνικής παραγωγής, αποτελώντας την πιο έντονη και απτή μορφή τής εκ μέρους των Ρωμαίων ποιητών και συγγραφέων *imitatio* των ελληνικών προτύπων, ενώ και από τον Κοϊντιλιανό μνημονεύεται η εκγύμναση στη μετάφραση ως στοιχείο του προγράμματος της εκπαίδευσης των νέων της εποχής του.² Η μετάφραση της ομηρικής *Οδύσσειας* από τον Λίβιο Ανδρόνικο, ως το αρχαιότερο σωζόμενο λατινικό λογοτεχνικό σύνθεμα, φαίνεται πως όρισε τη μεταφραστική διαδικασία ως μία από τις συνηθισμένες πρακτικές λογοτεχνικής δημιουργίας στη Ρώμη, η φύση, μάλιστα, αυτής της πρώτης οδυσσειακής (και αργότερα της ιλιαδικής) λατινικής εκδοχής έμελλε επιπλέον να χαρακτηρίσει συνολικά το είδος των λατινικών αποδόσεων της ελληνικής γραμματείας στη Ρωμαϊκή Αρχαιότητα. Είναι αλήθεια ότι οι λατινικές μεταφράσεις των προχριστιανικών χρόνων χαρακτηρίζονται στην πλειονότητά τους από αυξημένη ελευθεριότητα, βρίσκονται πλησιέστερα στην έννοια της παράφρασης³ (ιδιαίτερα όσες αφορούν ποιητικά κείμενα): δείγματα χαρακτηριστικά αυτής της τάσης παρέχουν τα δράματα του Εννίου, οι διασκευές/μεταφράσεις έργων του Μενάνδρου από τον Τερέντιο, οι κικερώνειες μεταφράσεις του πλατωνικού *Τιμαίου*, των *Φαινομένων* του Αράτου αλλά και οι μεταφράσεις αποσπασμάτων των Ελλήνων τραγικών που απαντούν διάσπαρτες στο φιλοσοφικό έργο του Κικέρωνα,⁴ η παράφραση που εκ-

1. Η μικρή αυτή μελέτη αφιερώνεται με πολύ σεβασμό στη μνήμη του καθηγητή Δημητρίου Σοφιανού.

2. Quint., *Inst. Orat.* 10.5.2-3 (Winterbottom): *Vertere Graeca in Latinum veteres nostri oratores optimum iudicabant (...)* Et manifesta est exercitationis huiusce ratio.

3. Βλ., για παράδειγμα, Νικόλαος Κονομής, «Πρακτική των Ρωμαίων στις μεταφράσεις τους από την ελληνική γραμματεία», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία, Πρακτικά Ζ' Συμποσίου Λατινικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 16-19 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 26.

4. Για μια συνολική μελέτη για τις μεταφράσεις αυτές και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζουν, βλ. Ελένη Καραμαλέγκου, «Οι μεταφράσεις των Ελλήνων τραγικών από τον Κικέρωνα».

πόνησε ο Κάτουλλος για το χαμένο σήμερα (στο μεγαλύτερο τμήμα του) καλλιμαχικό ποίημα *Βερενίκης Πλόκαμος*, η *Pias Latina*, που αποτελεί περισσότερο ανεξάρτητη καλλιτεχνική δημιουργία παρά μετάφραση.⁵

Για τους μεταφραστές της Αρχαιότητας η μετάφραση συνιστά πράξη «πατριωτική»: σημαίνει την κατάκτηση των νοημάτων που έχουν εκφραστεί σε μια γλώσσα, και την υπαγωγή τους σε κατάσταση γραμματικής «αιχμαλωσίας» στους νόμους και τη ρητορική μιας άλλης. Ειδικά για τον Ρωμαίο η μετάφραση ενέχει και σκοπούς «εθνικούς» ή «ιμπεριαλιστικούς»⁶ ως «κατάκτηση» οδηγεί στην ολοκλήρωση της ρωμαϊκής παγκόσμιας κυριαρχίας διαμέσου της μεταφοράς των «τεχνών της ελληνικής σοφίας» στη γλώσσα των Ρωμαίων.

Δεν έλειψε, άλλωστε, από τους Ρωμαίους, που διέθεταν επίγνωση της εξάρτησής τους από ελληνικά πρότυπα, και η σε θεωρητική βάση θεμελίωση αυτής της περί τη μεταφραστική λειτουργία οπτικής, ενώ ο προβληματισμός σχετικά με το πώς πρέπει να μεταφέρεται ένα λογοτεχνικό προϊόν από μια γλώσσα σε μια άλλη φαίνεται πως υπήρξε αντικείμενο μιας αρκετά πρώιμης συζήτησης.⁷ Ο Κικέρων, μεταφραστής ο ίδιος του Ξενοφώντα, του Αισχίνη, του Πλάτωνα και του Δημοσθένη, χωρίς να είναι ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος της εφαρμογής της αρχής της παράφρασης, που διέπει εν γένει τις προχριστιανικές μεταφράσεις,⁸ δηλώνει χωρίς περιστροφές ότι δεν θεώρησε αναγκαίο να μεταφράζει λέξη προς λέξη, αλλά πως επέλεξε να διατηρεί συνολικά τον τόνο και τη σημασία των εκφράσεων του πρωτοτύπου, προτιμώντας να οδηγεί τον αναγνώστη όχι σε τμηματική αποτίμηση του συνθέματος αλλά στη γενική στάθμιση του συνόλου:

Converti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschinidis et Demosthenis; nec converti ut interpres,

ρωνα: ρητορική ή ποιητική;», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 109-131.

5. Βλ. Φώτης Κ. Πολυμεράκης, «Μεταφραστικές εκδοχές του προοιμίου της *Ιλιάδας* στους αυτοκρατορικούς χρόνους», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 222. Κατά λέξη αποδόσεις δεν λείπουν, βέβαια, ακόμα και από αυτό το έργο.

6. Πβ. Κονομής, ό.π., σ. 28.

7. Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο του Λεωνίδα Τρομάρα, «Μεταφραστικές απόψεις την εποχή του Τερεντίου», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 47-58, αναφορικά με τους κανόνες μεταφοράς στη ρωμαϊκή σκηνή των ελληνικών έργων και τη διαμάχη του Λανουβίνου με τον Τερέντιο, ιδιαίτερα τις σ. 52-53 και 57-58.

8. Βλ. G. Cuendet, «Cicéron et Saint Jérôme traducteurs», *Revue des Études Latines* 11 (1933), σ. 381.

*sed ut orator, sententiis isdem et earum formis tamquam figuris, verbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi. Non enim ea me adnumerare lectori putavi oportere, sed tamquam appendere. Hic labor meus hoc assequetur, ut nostri homines quid ab illis exigant, qui se Atticos volunt, et ad quam eos quasi formulam dicendi revocent intellegant.*⁹

Στο παραπάνω χωρίο δηλώνεται, με αρκετή μάλιστα σαφήνεια, ότι βασική επιδίωξη του Κικέρωνα ως μεταφραστή ήταν η ένταξη του μεταφραζόμενου κειμένου στο πεδίο της λατινικής λογοτεχνίας διαμέσου της οικείωσης προς τις γλωσσικές και εκφραστικές συμβάσεις της λατινικής γλώσσας, ενώ σταθερά υπονοείται η θέση ότι οι μεταφράσεις πραγματοποιούνται προς όφελος όχι της μεταφραζόμενης γλώσσας αλλά προς όφελος της μεταφραστικής γλώσσας, της Λατινικής.¹⁰

Δεν είναι, βέβαια, το μόνο σημείο των κικερόνιων έργων στο οποίο η κατά λέξη μετάφραση δηλώνεται ότι διακρίνει τους μεταφραστές με εκφραστική ένδεια. Ο Κικέρων σε άλλο σημείο των κειμένων του δεν διστάζει να αποδεχθεί τη χρήση περισσότερων της μιας λατινικών λέξεων για να αποδώσει μία ελληνική, ενώ δεν αρνείται και τη χρήση ελληνικών λέξεων στο μετάφρασμα, αν δεν υπάρχει δόκιμη λατινική:

*nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, cum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. equidem soleo etiam quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere. et tamen puto concedi nobis oportere ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc ephippiis et acratophoris potius quam proegmenis et apoproegmenis concedatur; quamquam haec quidem praeposita recte et reiecta dicere licebit.*¹¹

9. Cic., *De optimo genere oratorum* 14-15 (Hubbell): *Quorum ego orationes si, ut spero, ita expressero virtutibus utens illorum omnibus, id est sententiis et earum figuris et rerum ordine, verba persequens eatenus, ut ea non abhorreant a more nostro- quae si e Graecis omnia conversa non erunt, tamen ut generis eiusdem sint, elaboravimus-, erit regula, ad quam eorum dirigantur orationes qui Attice volent dicere.* Πβ. στο ίδιο 23.

10. Βλ. Ελένη Γκαστή, «Κικέρωνος *Tusc. Disp.* 2.VIII.20-IX.22: η ποιητική του πρωτοτύπου (Σοφοκλής *Τραχίνια* 1046-1102) και η μεταφραστική ποιητική», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 135, 141 και σ. 135, υποσημ. 4.

11. Cic., *De fin.* 3.15 (Schiche). Βλ. και Βασίλης Φυντίκογλου, «Η μεταφραστική ορολογία στο έργο του Κικέρωνα», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 92-94, αναφορικά με τα παραπάνω χωρία του Κικέρωνα.

Ο Οράτιος στην πλήρη μεταλογοτεχνικού προβληματισμού έμμετρη επιστολή του *Ars Poetica* συμβουλεύει να μη γίνεται κανείς πιστός μεταφραστής μεταφράζοντας λέξη προς λέξη. Η διαδικασία τής κατά λέξη μετάφρασης, μάλιστα, αποδοκιμάζεται στο ίδιο σημείο του ποιήματος που κατακρίνεται εν γένει η στείρα μίμηση στην τέχνη:

*nec verbo verbum curabis reddere fidus
 interpres nec desilies imitator in artum.*¹²

Η Αρχαιότητα, τουλάχιστον στην ακμή της, κλίνει σαφώς υπέρ μιας μεταφραστικής οπτικής που αναγνωρίζει στον μεταφραστή το δικαίωμα στην ελευθεριότητα και επιβάλλει αισθητική μέριμνα, όπως τουλάχιστον προκύπτει από την παραπάνω θέση του Ορατίου. Ο Βοήθιος στο τέλος της Αρχαιότητας (ή στην αρχή του Μεσαίωνα) παραμένει φορέας της παλαιότερης αυτής άποψης για τη μετάφραση ως πράξη πατριωτική και κατάκτηση, έχοντας τη φιλοδοξία να ολοκληρώσει για τους συμπολίτες του τη ρωμαϊκή παγκόσμια κυριαρχία μεταφέροντας στη γλώσσα του τις τέχνες της ελληνικής σοφίας.¹³

Οι πρώτοι μεσαιωνικοί χρόνοι θα βρουν το μεγαλύτερο και το σημαντικότερο μέρος της ελληνικής λογοτεχνίας ακόμα αμετάφραστο στη Λατινική. Τούτο δεν σήμαινε, ασφαλώς, ότι κατά τους πρώτους μεσαιωνικούς αιώνες, μέχρι περίπου το μισό του 11ου αιώνα, η λατινική παιδεία της Δύσης δεν αξιοποιούσε την ελληνική επιρροή, ιδιαίτερα στο πεδίο των ιδεών και των ποιητικών και ρητορικών πρακτικών. Γεγονός, όμως, είναι ότι η ελληνική επίδραση πραγματοποιείτο κυρίως με έμμεσο τρόπο, και ο λόγος ήταν ακριβώς ο μικρός αριθμός των μεταφράσεων ελληνικών έργων, που ήταν διαθέσιμες. Επρόκειτο κυρίως για κείμενα με εκκλησιαστικό ενδιαφέρον (Αγία Γραφή, κείμενα του Ωριγένη και άλλα Πατερικά κείμενα που μετέφρασε ο Ρουφίνος, εν γένει θεολογικά κείμενα). Από τη θύραθεν παιδεία αξίζουν να αναφερθούν η λατινική μετάφραση του πλατωνικού *Τιμαίου* από τον μοναχό Χαλκίδιο τον 4ο αιώνα,¹⁴ οι μεταφράσεις του Βοηθίου,¹⁵

12. Hor., *A.P.* 133-134 (Klingner).

13. Βλ. Walter Berschin, *Ελληνικά Γράμματα και Λατινικός Μεσαίωνας, Από τον Ιερώνυμο ως τον Νικόλαο Κουσιανό*, μετάφραση Δ.Ζ. Νικήτας, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 127.

14. Βλ. μια πολύ σύντομη επισκόπηση των διαθέσιμων μεταφράσεων κατά τον Μεσαίωνα στο L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι, Το ιστορικό της παράδοσης των κλασικών κειμένων*, μετάφραση Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη, Αθήνα 2^η 1989, σ. 143-144.

15. Βλ. Paul Oscar Kristeller, «Umanesimo Italiano e Bisanzio», *Estratto da Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze χ.χ., σ. 20.

που από το μεγαλεπήβολο μεταφραστικό και ερμηνευτικό πρόγραμμά του στάθηκε δυνατό να πραγματοποιήσει μικρό μόνο μέρος (*Κατηγορίαι, Περί έρμηνείας, Άναλυτικά πρότερα, Τοπικά, Σοφιστικοί έλεγχοι, η Είσαγωγή* του Πορφυρίου, κ.ά.),¹⁶ όπως επίσης και μεταφράσεις κειμένων ερμηνευτικών, φιλοσοφικών και επιστημονικών από την ομάδα του Κασσιοδώρου. Ενδιαφέρον δηλαδή γεννούν κυρίως κείμενα φιλοσοφικά (συγκεκριμένα, μάλιστα, κυρίως του Αριστοτέλη), ενώ τα έργα άλλων αρχαίων φιλοσόφων σημειώνουν μικρή μόνο παρουσία, και οι ποιητές, ρήτορες και ιστορικοί της αρχαίας Ελλάδας σχεδόν απουσιάζουν.¹⁷

Το σύνολο αυτών των λίγων διαθέσιμων λατινικών μεταφράσεων που υπήρχαν στην Ιταλία στα τέλη της Αρχαιότητας, αποτέλεσε για μεγάλο διάστημα το απόθεμα της ελληνικής λογοτεχνίας στη λατινική Δύση, γιατί μόλις τον 9ο αιώνα προστέθηκαν νέες μεταφράσεις, ενώ ουσιαστικά μεγάλοπνοες μεταφραστικές προσπάθειες εκπονήθηκαν πάλι μόνο τον 12ο και 13ο αιώνα. Η αλήθεια είναι δηλαδή ότι μέχρι τους χρόνους του Ανθρωπισμού οι μεταφράσεις της Ύστερης Αρχαιότητας παρέμειναν ο βασικός κορμός της μεταφρασμένης ελληνικής λογοτεχνίας στη Δύση.¹⁸

Ιδιαίτερα για τα ελληνικά ποιητικά έργα παρατηρείται αδιαφορία να μεταφερθούν στη Λατινική, και η τάση αυτή πρόκειται να διαρκέσει για όλη τη μεσαιωνική περίοδο: η *Ilias Latina* του 1ου μεταχριστιανικού αιώνα είναι που προσφέρει τη γνώση του ομηρικού κόσμου στον μεσαιωνικό αναγνώστη και όχι ο ίδιος ο Όμηρος. Το μυθιστόρημα είχε καλύτερη τύχη: τον 4ο αιώνα ο Ιούλιος Βαλέριος εκπονεί μια μετάφραση του *Άλεξάνδρου βίου* του Ψευδο-Καλλισθένου,¹⁹ το έργο *Res gestae Alexandri Macedonis*, που είναι η πιο σημαντική αρχαία πηγή για το μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου, ενώ σημαντική μετάφραση είναι και η *Ιστορία του Άπολλωνίου, βασιλέως της Τύρου*.

Το ενδιαφέρον συγκεντρώνουν, επίσης, έργα φυσιογνωστικού, ιατρικού και

16. Μάλιστα, μεγάλο μέρος των μεταφράσεων του Αριστοτέλους από τον Βοήθιο παρέμειναν άγνωστες στο διάστημα από τον 6ο ως τον 12ο αιώνα. Βλ. ενδεικτικά Charles H. Haskins, «Mediaeval Versions of the *Posterior Analytics*», *Harvard Studies in Classical Philology* 25 (1914), σ. 92. Ιδιαίτερα πλούσιο ήταν, βέβαια, και το ερμηνευτικό του έργο, που αποσκοπούσε να διαφωτίσει το περιεχόμενο των μεταφρασμένων αριστοτελικών έργων. Βλ. James Shiel, «A Recent Discovery: Boethius' Notes on the *Prior Analytics*», *Vivarium* 20 (1982), σ. 128-129.

17. Βλ. Kristeller, *Umanesimo...*, ό.π., σ. 22.

18. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 135 και ενδεικτικά Haskins, «Mediaeval Versions...», ό.π., σ. 87, που αναφέρεται ειδικά στον Αριστοτέλη και τη διάδοση του έργου του, επισημαίνοντας ότι ήταν κυρίως οι μεταφράσεις του Βοηθίου που εξασφάλιζαν την επαφή του μεσαιωνικού αναγνώστη με τον φιλόσοφο μέχρι τουλάχιστον τον 12ο αιώνα.

19. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 137.

μαθηματικού²⁰ περιεχομένου. Η ιατρική γνωρίζει σημαντική πρόοδο χάρη στις λατινικές μεταφράσεις της ελληνικής ιατρικής γραμματείας, για παράδειγμα, των *Ἐπιτομῶν* του Ορειβασίου, του *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* του Διοσκουρίδη, κ.ά.²¹

Η πιο έντονη, δηλαδή, δραστηριότητα στις ελληνολατινικές ανταλλαγές, εκτός φυσικά από τα εκκλησιαστικού ενδιαφέροντος κείμενα που σταθερά κινούν τη μεγαλύτερη προσοχή, σημειώθηκε στις περιοχές των λεγόμενων «ειδικών λογοτεχνιών», της φιλοσοφίας, της ιατρικής και των φυσικών επιστημών,²² ενώ η στροφή που παρουσίασε το φιλολογικό ενδιαφέρον προς την κατεξοχήν λογοτεχνία, η ανανέωση της επαφής με τον Όμηρο και εν γένει τον ελληνικό ποιητικό λόγο είναι φαινόμενο για το οποίο νομιμοποιείται δίκαια να καυχάται ο Ανθρωπισμός,²³ στη διάρκεια του οποίου θα επανέλθει σε πολλές περιπτώσεις η μεταφραστική ελευθερία που διέκρινε τον Λίβιο Ανδρόνικο στην αρχαϊκή μετάφραση του Ομήρου.²⁴ Φαίνεται ότι οι αναζητήσεις στους χριστιανικούς πλέον χρόνους είναι σε πολύ μικρότερο, σε σχέση με παλαιότερα, βαθμό αισθητικής υφής και, συνακόλουθα, η φύση της μετάφρασης καθορίζεται από τη μεταβολή αυτή των προτεραιοτήτων: το βάρος μετατίθεται από την ψυχαγωγία και την αισθητική απόλαυση στις χρήσεις και τις ανάγκες των νέων καιρών.²⁵ Απουσιάζει το ενδιαφέρον για τη λογοτεχνία, για την ποικιλία των ιδεών, ατονεί φυσιολογικά και η φροντίδα για τη μορφή της γλώσσας και το ύφος. Η επιλογή συγκεκριμένων θεματικών πεδίων και ο έμπρακτος αποκλεισμός άλλων περιοχών (ή τουλάχιστον το μειωμένο ενδιαφέρον) αντανακλά από τη μια ένα σαφές θεολογικό ενδιαφέρον της εποχής και από την άλλη μια αραβικής επιρροής και έμπνευσης στροφή στις επιστήμες.²⁶ Μετά την έλευση των Γότθων η προσοχή εστιάζεται περισσότερο στις πρακτικές γνώσεις της Αρχαιότητας και κυρίως

20. Βλ. Kristeller, *Umanesimo...*, ό.π., σ. 20.

21. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 138.

22. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 38.

23. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 137, πβ. Δ.Ζ. Νικήτας, «Μεταβυζαντινή Latinitas: Δεδομένα και ζητούμενα», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 35-36, που αναφέρεται στη ραγδαία μεταφραστική δραστηριότητα Ιταλών λογίων, η οποία εγκαινιάζεται με τον Μανουήλ Χρυσολωρά, και στην εντυπωσιακή σε όγκο και ποιότητα λατινόγλωσση γραμματεία που παράγαγε η πρώτη γενιά της μεταβυζαντινής *Latinitas*.

24. Πβ. Στέλλα Πριόβολου, «*Decameron*, Giornata X, Novella 10 – De insigni obedientia et fide uxoria. Έμπνευση, μετάφραση ή διασκευή;», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 301.

25. Πβ. Franz Blatt, «Remarques sur l'histoire des traductions latines», *Classica et Mediaevalia* 1 (1938), σ. 227.

26. Βλ. Kristeller, *Umanesimo...*, ό.π., σ. 22, πβ. ενδεικτικά Richard Walzer, «On the Arabic Versions of Books A, α and λ of Aristotle's *Metaphysics*», *HSCP* 63 (1958), σ. 217-231.

στην αγρονομία, την ιατρική και το δίκαιο, που σχετίζονται με την άσκηση και την οργάνωση της διοίκησης. Ο χριστιανισμός, από την άλλη, προτείνει τα δικά του διδακτικά πρότυπα που είναι διαφορετικά από εκείνα της κλασικής παιδείας. Οι λειτουργοί του προτιμούν μια παιδεία «ουσίας», που δίνει έμφαση στο «περιεχόμενο», στο «νόημα», που δεν θα θυσιάζει τίποτε για το όμορφο ήθος – όπως είχε κατηγορηθεί ότι έπραττε η κλασική παιδεία –, που την υπερβολική φροντίδα για τη μορφή αντιμετωπίζει με καχυποψία ως χαρακτηριστικό του ειδωλολατρικού κόσμου²⁷ και που στόχος της πρωταρχικός θα είναι η προετοιμασία των κληρικών και η δυνατότητά τους να επικοινωνούν με το ποίμνιό τους.²⁸

Μόνο κατά την περίοδο μετά τον 11ο αιώνα θα σημειωθούν αρκετές και αρκετά σημαντικές μεταφραστικές προσπάθειες (είτε από την Αραβική είτε από την Ελληνική απευθείας²⁹) που αφορούν ελληνικά κείμενα αμετάφραστα κατά την Αρχαιότητα ή τον Μεσαίωνα. Οι ελληνολατινικές μεταφράσεις προϋπέθεταν οπωσδήποτε εκ μέρους των μεταφραστών γνώση της Ελληνικής και πρόσβαση στα ελληνικά κείμενα.³⁰ Το μεταφραστικό ενδιαφέρον συνεχίζει να αφορά φιλοσοφικά και μαθηματικά έργα,³¹ αλλά περιλαμβάνει σταθερά και ιατρικά και γεωγραφικά κείμενα, πλέον και ιστορικά, καθώς και κείμενα σχετικά με τη μετεωρολογία, τα οποία συνθέτουν ένα ελαφρώς εξελισσόμενο πεδίο προσοχής.³² Η διαφοροποίηση των σχετικών με τη μεταφραστική θεωρία και πρακτική τάσεων της Αρχαιότητας γίνεται ήδη αισθητή από τα παλαιό-

27. Πβ. Christine Mohrmann, «Les éléments vulgaires du latin des chrétiens», *Vigiliae Christianae* 2 (1948), σ. 89-90.

28. Βλ. Ν.Ε. Καραπιδάκης, *Ιστορία της Μεσαιωνικής Δύσης (5ος-11ος αι.)*, Αθήνα 21996, σ. 72-73.

29. Βλ., για παράδειγμα, F.H. Fobes, «Mediaeval Versions of Aristotle's *Meteorology*», *Classical Philology* 10 (1915), σ. 297-314.

30. Βλ. Kristeller, *Umanesimo...*, ό.π., σ. 21.

31. Κατά τον Berschin, ό.π., σ. 26-27 και 41, υποσημ. 17 δεν είναι δυνατό να ισχύει η παλαιότερη άποψη ότι ο δυτικός Μεσαίωνας οφείλει τη γνώση του έργου του Αριστοτέλη κυρίως στους Άραβες, καθώς έχει ανατραπεί η προκατάληψη των ουμανιστικών χρόνων για την πορεία της παράδοσης του αριστοτελικού έργου: όλο το αριστοτελικό *corpus* με την εξαίρεση των *Μετεωρολογικών* και των *Ζωολογικών* έφτασε στα σχολεία της λατινικής γλώσσας πρώτα από τα Ελληνικά και όχι από τα Αραβικά. Πβ. John E. Murdoch, «Euclides Graeco-Latinus: A Hitherto Unknown Medieval Latin Translation of the *Elements* Made Directly from the Greek», *Harvard Studies in Classical Philology* 71 (1967), σ. 249-302, Marshall Clagett, «The Medieval Latin Translations from the Arabic of the *Elements* of Euclid, with Special Emphasis on the Versions of Adelard of Bath», *Isis* 44 (1953), σ. 16-42, και εντελώς ενδεικτικά Augustin Mansion, «Le texte d'Aristote *Physique* H, 1-3 dans les versions Arabo-Latines», *The Journal of Hellenic Studies* 77 (1957), σ. 81-82.

32. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 226, πβ. Paul Oscar Kristeller, *The Classics and Renaissance Thought*, Cambridge Massachusetts 1955, σ. 7.

τερα χριστιανικά κείμενα κατά τους τελευταίους αιώνες της αρχαίας περιόδου. Στην παλαιότερη απόδοση (από τη μετάφραση των Εβδομήκοντα) της *Αγίας Γραφής* στα Λατινικά, που σήμερα είναι γνωστή ως *Vetus latina* και παλαιότερα αναφερόταν ως *Itala*, οι ανώνυμοι χριστιανοί μεταφραστές της πρώιμης αυτής περιόδου εφάρμοσαν την αρχή τής *de verbo ad verbum* απόδοσης, σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, ώστε η πιστότητα έναντι του ελληνικού κειμένου κατέληγε στην καταστρατήγηση των κανόνων της σύνταξης της κλασικής Λατινικής, όπως προκύπτει από πολυάριθμα χωρία. Κατά το πρότυπο της *Vetus latina* μεταφράζονται στα Λατινικά και κάποια ελληνικά έργα της πρωτοχριστιανικής Εκκλησίας³³ (όπως, για παράδειγμα, ο *Ποιμήν* του Ερμά, κείμενο περί το 100, που συνδυάζει προφητεία και αποκάλυψη, η *Πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή* του θεωρούμενου πρώτου εκκλησιαστικού Πατέρα, του Κλήμεντος Ρώμης – τέλος του 1ου μεταχριστιανικού αιώνα –, το *Κατὰ αἱρέσεων* του Ειρηναίου, επισκόπου Λουγδούνου, τέλος του 2ου μεταχριστιανικού αιώνα).

Η νέα, πιο συντηρητική μεταφραστική τάση, της οποίας η εκδήλωση συμπίπτει με την επικράτηση της νέας θρησκείας και την εστίαση του μεταφραστικού ενδιαφέροντος σε συγκεκριμένο θεματικό πεδίο, τα θεολογικά κείμενα, έχει ως κύριο χαρακτηριστικό της την πιστότητα, την πολύ στενή προσκόλληση στο πρωτότυπο. Η βελτίωση, ωστόσο, που επήλθε στο γλωσσικό αισθητήριο των χριστιανών κατά τον 4ο αιώνα χάρη στη διείσδυση της ρητορικής και του κλασικισμού στον παιδευτικό τους κόσμο, εκφράζεται με την εκδήλωση μιας ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου προβληματικής αναφορικά με το επίκαιρο στους χρόνους αυτούς θέμα της μορφής της μετάφρασης των ελληνικών κειμένων, που μας γνωστοποιείται από έναν άνθρωπο της Εκκλησίας με βαθιά καλλιέργεια και συνεπή προβληματισμό σε θέματα παιδείας και γλώσσας, τον Ιερώνυμο. Ο ιεράρχης που έμεινε γνωστός για τις εν γένει ρεαλιστικές του μεταφράσεις και ιδιαίτερα για τη δόκιμη λατινική απόδοση της *Αγίας Γραφής* από την Ελληνική και την Εβραϊκή, παρέλαβε την περί τη μετάφραση συζήτηση από το σημείο που την είχε οδηγήσει ο Κικέρων, και, διακρινόμενος από ελεύθερο πνεύμα, έκλινε σαφώς υπέρ μιας μεταφραστικής προσέγγισης των ελληνικών κειμένων, που δεν δίσταζε να προκρίνει την *ad sensum* και όχι την *ad verbum* απόδοση, που απέβλεπε στη με κάθε θυσία διάσωση του σημασινομένου και δεν απαιτούσε την ασφυκτική προσκόλληση στη μορφή του πρωτοτύπου.³⁴

33. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 87-88.

34. Πβ. Valery Larbaud, *Sous l'invocation de saint Jérôme*, Éditions Gallimard 1946 (Renouvelé en 1973), σ. 9-56 και ιδιαίτερα τις σ. 48-50, επίσης Susan Bassnett-McGuire, *Translation Studies*, Revised Edition, London and New York 1991, σ. 45-46.

Στην περίφημη 57η επιστολή, όπου ο Ιερώνυμος διασώζει τον πρόλογο που προτάσσει ο Αντιοχέας πρεσβύτερος Ευάγριος στην πιο κομψή, τη δεύτερη λατινική απόδοση του Βίου του Άγιου Άντωνίου, περιλαμβάνει μια προγραμματικού τύπου θεωρητική θεμελίωση της υπεροχής των ελεύθερων αποδόσεων έναντι των απόλυτα εξαρτημένων από το κείμενο αφετηρίας, αναπαράγοντας σε κάποιο βαθμό την κικερώνεια μεταφραστική πρακτική και θεωρία:³⁵

*ex alia in aliam linguam ad verbum expressa translatio sensus operit, et veluti gramine sata strangulat. Dum enim casibus et figuris servit oratio, quod brevi poterat indicare sermone longo ambitu circumdata vix explicat. Hoc igitur ego vitans, ita beatum Antonium te petente transposui, ut nihil desit ex sensu, cum aliquid desit ex verbis. Alii syllabas aucupentur et litteras, tu quaere sententias.*³⁶

Και στην ίδια επιστολή ο Άγιος Ιερώνυμος δίνει την απαξιωτική απάντηση *de syllabis calumniaris*³⁷ στην κριτική που δέχεται για τη μεταφραστική του, ενώ στο 105.3 ο εκτιθέμενος κανόνας για τον σκοπό του καλού μεταφραστή επαναφέρει τη συζήτηση στον πατριωτικό χαρακτήρα της μετάφρασης:

hanc esse regulam boni interpretis, ut ιδιώματα linguae alterius suae linguae exprimat proprietate.

Ένας άλλος μεταφραστής, ο ομολογητής Ιλάριος, στο ίδιο κείμενο επαινείται από τον Ιερώνυμο, γιατί δεν παρέμενε στο νεκρό γράμμα και δεν αρκέστηκε σε μια ακατέργαστη και με αδυναμίες ερμηνεία, αλλά «με το δίκαιο του νικητή» μετέφερε στη γλώσσα του αιχμάλωτες τις έννοιες:

*nec adsedit litterae dormitanti et putida rusticorum interpretatione se torsit, sed quasi captivos sensus in suam linguam victoris iure transposuit.*³⁸

Πρόκειται, επίσης, για αναπαραγωγή της αρχαίας θεώρησης της μετάφρα-

35. Πβ. Cornelius M. Janse van Rensburg, «Τα ιστορικά συμφραζόμενα και η θεωρία της μετάφρασης του Ιερωνύμου στην Επιστολή 57», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 272.

36. Hier., *Epist.* 57.6 (Labourt). Βλ. σχετικά Janse van Rensburg, ό.π., σ. 275.

37. Hier., *Epist.* 57.4.

38. Hier., *Epist.* 57.6.

σης ως πράξης «πατριωτικής». Επιπλέον, ο χριστιανός λόγιος και άγιος κάθε άλλο παρά απορρίπτει την κλασική ελευθεριότητα.

Είναι ο ίδιος, όμως, ο Ιερώνυμος που διατυπώνει και ένα νέο, συμπληρωματικό μεταφραστικό αξίωμα, προβαίνοντας σε μια διάκριση με πολλή σημασία: σχετικά με τα κείμενα των ιερών βιβλίων και κανόνων είναι ανάγκη να επιλέγεται η λεπτομερής διαδικασία τής *de verbo ad verbum* απόδοσης, γιατί στα ιερά κείμενα και η σειρά των λέξεων αποτελεί μυστήριο:

*Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu.*³⁹

Η κλασική ελευθεριότητα που επέτρεπε την αναζήτηση του νοήματος, αλλά άφηνε ίσως μεγαλύτερη από το επιτρεπτό ελευθερία στην ερμηνεία, σε ένα πεδίο, μάλιστα, όπου η ακρίβεια στη διατύπωση δογματικών ζητημάτων ήταν βασική απαίτηση για τη διατήρηση της σταθερότητας στην πίστη, δεν προκρίνεται ασυζητητί, παρά την αδιαμφισβήτητη παιδεία του Ιερωνύμου. Για τα κείμενα που διεκδικούσαν το κύρος της αυθεντίας, ήταν ανάγκη να παραμείνει σε ισχύ η αρχή της πρωτοχριστιανικής πιστότητας, που έφτανε μέχρι τη χρήση νεολογισμών, προκειμένου να αποδίδεται μία ελληνική με μία λατινική και όχι με περισσότερες λέξεις.⁴⁰ με άλλα λόγια, ακόμα και το ευρύ πνεύμα του Ιερωνύμου, που δεν δίσταζε να δεχθεί και την *ad sensum* απόδοση ως μια έγκυρη επιλογή για έναν μεταφραστή, αντιλαμβανόταν αναφορικά με τα ιερά κείμενα τη μεταφραστική ελευθεριότητα με τρόπο στενότερο από ό,τι για τα άλλα κείμενα.⁴¹ Έστω και αν ο ίδιος στη *Vulgata* επιδεικνύει γλωσσικές ευαισθησίες στην προσπάθειά του να εκπονήσει μια πιο προσεγμένη λογοτεχνικά απόδοση σε σύγκριση με τις παλαιότερες, σαφώς πιο άτεχνες, λατινικές μεταφράσεις της *Αγίας Γραφής*,⁴² δεν τολμά να τροποποιήσει δραστικά τις προηγούμενες μεταφράσεις και να διορθώσει όλα τα λάθη τους και δεν καταφέρνει να αποφύγει πολλές ξένες «γλώσσες» και συντάξεις.⁴³ Εξάλλου, στην τρίτη λατινική μετάφραση του *Ψαλτηρίου* (από τα Εβραϊκά), απελευθερωμένος από τις προγενέστε-

39. Hier., *Epist.* 57.5.

40. Βλ., για παράδειγμα, John Chapman, «St Jerome and the Vulgate New Testament», *The Journal of Theological Studies* 24 (1923), σ. 115-116.

41. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 89.

42. Πβ. Mohrmann, *ό.π.*, σ. 94.

43. Βλ. Κονομής, *ό.π.*, σ. 30.

ρες αποδόσεις, αποκαλύπτει υψηλή ικανότητα στην απόδοση της ποίησης και της γοητείας του πρωτοτύπου, ενσωματώνοντας πιθανώς και επιδράσεις από την κλασική του παιδεία,⁴⁴ και το έργο του, παρόλο που δεν αξιοποιήθηκε στη λατρεία, είναι ένα περισσότερο από αξιοπρεπές δείγμα πιστής μετάφρασης.⁴⁵

Βέβαια, και για την Αρχαιότητα η παραμονή κοντά στο πρωτότυπο δεν ήταν πρακτική ξένη, όπως φαίνεται από τη μετάφραση στα Ελληνικά συγλητικών αποφάσεων και διοικητικού περιεχομένου κειμένων, με την οποία επιδιώκεται η λέξη προς λέξη απόδοση,⁴⁶ ενώ οπαδοί της πιστής μετάφρασης μπορούν να βρεθούν από πολύ πρώιμες εποχές και στον χώρο της ποίησης.⁴⁷ Από τον Αύλο Γέλλιο και η πιστή μετάφραση και η παράφραση και η απλή νοηματική απόδοση χρησιμοποιούνται ως τρόποι ενσωμάτωσης ελληνικού υλικού στα βιβλία του.⁴⁸ Άλλωστε, ιδιαίτερα πιστές προς το πρωτότυπο είναι οι αποδόσεις στα δίγλωσσα (λατινοελληνικά και ελληνολατινικά) χειρόγραφα της Ύστερης Αρχαιότητας. Πιο γνωστό παράδειγμα τέτοιας λατινοελληνικής έκδοσης από τους χρόνους αυτούς υπήρξαν τα υπολείμματα δίγλωσσων κωδίκων του Βιργιλίου, των οποίων η σημασία στο θέμα της εκπαίδευσης υπήρξε τεράστια.⁴⁹ Η πρακτική της διδασκαλίας της Ελληνικής μέσα από τέτοια δίγλωσσα χειρόγραφα συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα: τα πολυάριθμα δίγλωσσα ελληνολατινικά χειρόγραφα του Ψαλτηρίου, των *Εὐαγγελίων*, των *Ἐπιστολῶν* του αποστόλου Παύλου και των *Πράξεων* των αποστόλων ήταν που χρησιμοποιήθηκαν ως βοηθητικά μέσα για τη διδασκαλία και τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας· αυτή τους τη λειτουργία διατήρησαν και κατά τους χρόνους του Ανθρωπισμού⁵⁰ και φαίνεται ότι υπερτερούσαν, μάλιστα, ως προς τον συγκεκριμένο στόχο της εκμάθησης των Ελληνικών σε σύγκριση με μεταγενέστερα βοηθήματα.

Εξάλλου, η ανάγκη παραμονής κοντά στο πρωτότυπο είναι η ίδια αξία που

44. Πβ. Charles M. Cooper, «Jerome's "Hebrew Psalter" and the New Latin Version», *Journal of Biblical Literature* 69 (1950), σ. 237-238.

45. Βλ. Cooper, *ό.π.*, σ. 239.

46. Βλ. Sebastian Brock, «Aspects of Translation Technique in Antiquity», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 20 (1979), σ. 71.

47. Βλ., για παράδειγμα, Τρομάρας, *ό.π.*, σ. 50, σχετικά με τον Λανουβίνο, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πβ. Ελένη Κοντογιάννη, «Μεταφραστική ορολογία στην αρχαϊκή γραμματεία», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, *ό.π.*, σ. 75.

48. Βλ. Δήμητρα Μ. Τσιτσικλή, «Μεταφραστικές απόψεις στο έργο του Αύλου Γέλλιου», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, *ό.π.*, ιδιαίτερα τις σ. 236, 238-239.

49. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 67 και 77, σημ. 81, επίσης Brock, *ό.π.*, σ. 73 και 71.

50. Βλ. P. Sabbadini, *Il metodo degli umanisti*, Firenze 1922, σ. 18-20, Berschin, *ό.π.*, σ. 63-64.

και κατά την Αρχαιότητα συνιστά αίτιο αποθάρρυνσης της μεταφραστικής προσπάθειας. Ο Ιάμβλιχος σημειώνει στο *Περὶ τῶν αἰγυπτίων μυστηρίων* 7.5 (E. des Places) ότι στις μεταφράσεις οι λέξεις δεν έχουν την ίδια έννοια με αυτήν του πρωτοτύπου:

οὐδὲ γὰρ πάντως τὴν αὐτὴν διασώζει διάνοιαν μεθερμηνευόμενα τὰ ὀνόματα, ἀλλ' ἔστι τινὰ καθ' ἕκαστον ἔθνος ἰδιώματα, ἀδύνατα εἰς ἄλλο ἔθνος διὰ φωνῆς σημαίνεσθαι· ἔπειτα κἂν εἰ οἶόν τε αὐτὰ μεθερμηνεύειν, ἀλλὰ τὴν γε δύναμιν οὐκέτι φυλάττει τὴν αὐτὴν.

Ειδικά, μάλιστα, για τις αρχαίες προσευχές επισημαίνει την ανάγκη τα λόγια τους να διατηρούνται ακριβώς όπως είναι, τίποτε να μη μετακινείται και τίποτε να μην προστίθεται, εκφράζοντας μια άποψη που προσφέρει θεωρητικό υπόβαθρο για τη μη μετάφραση ορισμένων μαγικών όρων⁵¹ και μοιάζει με την ιερωνυμική θέση για το μυστήριο των ιερών κειμένων:

καὶ δεῖ τὰ τῶν παλαιῶν εὐχῶν, ὥσπερ ἱερὰ ἄσυλα, τηρεῖσθαι κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως, μῆτε ἀφαιροῦντάς τι ἀπ' αὐτῶν μῆτε προστιθέντας τι αὐταῖς ἀλλαχόθεν.

Από την άλλη, και ο (από τους Ο') μεταφραστής της *Σοφίας Σιράχ*⁵² αισθάνεται στον Πρόλογό του την ανάγκη να ζητήσει συγγνώμη από τον αναγνώστη του για την αδυναμία του να μεταφέρει πλήρες το νόημα του εβραϊκού κειμένου στα Ελληνικά και την ίδια άποψη αναφορικά με την αδυναμία αυτή εκφέρει και σχετικά με άλλα βιβλία της *Παλαιάς Διαθήκης*:

Παρακέκλησθε οὖν μετ' εὐνοίας καὶ προσοχῆς τὴν ἀνάγνωσιν ποιεῖσθαι καὶ συγγνώμην ἔχειν ἐφ' οἷς ἂν δοκῶμεν τῶν κατὰ τὴν ἐρμηνείαν περιλοπονημένων τισὶν τῶν λέξεων ἀδυναμεῖν οὐ γὰρ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς Εβραϊστὶ λεγόμενα καὶ ὅταν μεταχθῆ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν οὐ μόνον δὲ ταῦτα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ νόμος καὶ αἱ προφητεῖαι καὶ τὰ λοιπὰ τῶν βιβλίων οὐ μικρὰν ἔχει τὴν διαφορὰν ἐν ἑαυτοῖς λεγόμενα.

Ο Ιερώνυμος θα μιλήσει αργότερα για την ανάγκη προσφυγής στη *hebraica*

51. Βλ. Michael Lipka, «Lingua magica translata. Μεταφράζοντας μαγικά κείμενα», στο *Μεταφραστική Θεωρία και Πράξη στη Λατινική Γραμματεία*, ό.π., σ. 249.

52. *Σοφία Σιράχ*, Πρόλ. 15-26 (Rahlfs).

veritas, που πρέπει να είναι η τελεσίδικη και τελευταία δυνατότητα για ζητήματα κριτικής κειμένου της Παλαιάς Διαθήκης.⁵³

Η ιερωνυμική προτροπή αναφορικά με τα ιερά κείμενα αποκλειστικά έμελλε να μη μείνει μόνο σε αυτά: η δουλικότητα έναντι του πρωτοτύπου θα επεκταθεί ακόμα περισσότερο κατά τους επόμενους αιώνες, και η συμπληρωματική περί τη μετάφραση ιερωνυμική αρχή που διατυπώθηκε αρχικά μόνο για τα ιερά κείμενα, επηρέασε προοδευτικά και τα άλλα γραμματειακά είδη, ακόμα και τα άσχετα με τον εκκλησιαστικό χώρο:⁵⁴ στη μεσαιωνική γραμματεία δεν ήταν δύσκολο να ανιχνευθούν στοιχεία δογματικά και σε άλλα, εκτός από την Αγία Γραφή, κείμενα, οπότε εύκολα η δουλική προσήλωση στο γράμμα επεκτάθηκε σε κάθε κείμενο-πιθανό φορέα δογματικής αλήθειας,⁵⁵ σε τέτοιο βαθμό μάλιστα, ώστε στο τέλος για τη γραμματειακή παραγωγή σε όλη την έκτασή της δόκιμη μεταφραστική προσέγγιση κατέληξε να θεωρείται η *ad verbum* απόδοση.

Οι ενδεχόμενες αισθητικές ευαισθησίες ή φιλοδοξίες, που έτσι κι αλλιώς είχαν περιορισθεί εξαιτίας της ύφεσης της ελληνικής και της λατινικής παιδείας στη Δύση, φυσιολογικά υποχώρησαν εμπρός στην ανάγκη να μην αλλοιωθεί η αλήθεια του θείου λόγου. Την ανάγκη αυτή τονίζει το γεγονός ότι το αξίωμα για την υποχρεωτική πιστότητα στις αποδόσεις των ιερών κειμένων, που επρόκειτο στην πράξη όμως να καθορίσει συνολικά την υφή των μεσαιωνικών μεταφραστικών πονημάτων, διατυπώθηκε από έναν γλωσσομαθή λόγιο που ως μεταφραστής όχι δογματικών κειμένων είχε προτιμήσει τη *sensum e sensu* απόδοση,⁵⁶ που δεν είχε λόγο να προτιμά την κατά λέξη απόδοση από έλλειψη παιδείας και που είχε ξεπεράσει τις αρχικές του επιφυλάξεις για τη σημασία της κλασικής παιδείας.⁵⁷ Βέβαια, η επέκταση της ισχύος τού μεταφραστικού αξιώματος της αυστηρής προσήλωσης στο πρωτότυπο και αναφορικά με κείμενα όχι αυστηρά δογματικά ήταν μια εξέλιξη που μάλλον δεν θα ικανοποιούσε και τον ίδιο τον Ιερώνυμο που τη διατύπωσε: στη γενίκευση του αξιώματος αυτού συντέλεσε ασφαλώς η σταδιακή υποχώρηση της Ελληνικής στη Δύση αλλά και η παράλληλη υποβάθμιση της ποιότητας της Λατινικής. Φαί-

53. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 45, πβ. Joshua Bloch, «The New latin Version of the Psalter», *The Jewish Quarterly Review*, New series 38 (1948), σ. 76-277.

54. Βλ., για παράδειγμα, Murdoch, *ό.π.*, σ. 252-253 σχετικά με μαθηματικού περιεχομένου έργο.

55. Βλ. Blatt, *ό.π.*, σ. 220-221.

56. Πβ. Chapman, *ό.π.*, σ. 113.

57. Πβ. Cooper, *ό.π.*, σ. 236-237.

νεται πως ήταν η ανεπάρκεια των (κατά την κικερώνεια έκφραση) *interpretes indiserti* αυτή που κυρίως συνέβαλε στην επικράτηση της νέας τάσης και για τη μετάφραση μη δογματικών κειμένων, έστω και αν παραμένουν πάντοτε παραδείγματα όπως αυτό του Βοηθίου, που, παρά τις ευαισθησίες και τη γνώση του, διασώζει αρκετούς «ελληνισμούς» στις μεταφράσεις του Αριστοτέλη, προκειμένου να μην απομακρύνεται από το πρωτότυπο,⁵⁸ θεωρητικοποιώντας, μάλιστα, την επιλογή τής πιστής μετάφρασης των αριστοτελικών κειμένων.⁵⁹

Η κυριαρχία, όμως, της αυστηρής μεταφραστικής αυτής οπτικής αποτελεί ταυτόχρονα φανέρωμα μιας συνειδητοποιημένης στάσης των χριστιανών μεταφραστών, οι οποίοι κάνουν πρόδηλο ότι ο βασικός στόχος τους ήταν να μην υποκαθίσταται σε καμία περίπτωση το πρωτότυπο, αλλά η μετάφραση να καθίσταται απλώς μέσο για την προσπέλαση του περιεχομένου του. Την επίγνωση που διαθέτουν οι μεταφραστές για την τήρηση της παραπάνω προτεραιότητας, μαρτυρεί όχι μόνο η ακολουθούμενη μεταφραστική πράξη αλλά και οι ρητές εντολές που απευθύνονται προς τους μεταφραστές, και οι εξαγγελίες των τελευταίων για τη φύση του φιλολογικού τους μόχθου, οι οποίες κάποτε συμπληρώνονται και από απόπειρες θεωρητικής στήριξής τους.

Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο Marius Mercator που μετά την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο (το 431 στην Έφεσο) μετέφρασε στην Κωνσταντινούπολη μέρος των πρακτικών της Συνόδου⁶⁰ και διακηρύττει στον Πρόλόγό του ότι σκοπός του ήταν να μεταφέρει το ελληνικό κείμενο όσο πιο πιστά ήταν δυνατό, *in quibus verbum de verbo in quantum fieri potuit conatus sum translator exprimere*.⁶¹

Ο πάπας Λέων Γ΄ ζητεί από τους μεταφραστές των ελληνικών κειμένων μια *absolutissima interpretatio*, για να είναι βέβαιος ότι κατανοεί ορθά το πρωτότυπο, ενώ και οι μεταφραστές των επιστολών του από τη Λατινική στην Ελληνική διαβεβαιώνουν για τη δουλική πιστότητα των πονημάτων τους προς το πρωτότυπο.⁶²

Ενδεχόμενη καταστρατήγηση, μάλιστα, των κανόνων σύνταξης των δύο κλασικών γλωσσών δεν αποθαρρύνει την υιοθέτηση πιστής απόδοσης του πρωτοτύπου· η διαρκής εξάρτηση από το πρωτότυπο φαίνεται ότι παραμένει ομολογημένη πρόθεση, όταν μεταφράζονται ιερά κείμενα.

Η ίδια αυτή πρακτική που αποσκοπούσε στην προστασία του νοήματος του

58. Βλ. ενδεικτικά Shiel, ό.π., σ. 130 αναφορικά με την αγωνία για πιστότητα, και Haskins, «Mediaeval Versions...», ό.π., σ. 97.

59. Πβ. Brock, ό.π., σ. 70.

60. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 116.

61. *Acta Conciliorum Oecumenicorum*, I,5, σ. 29,3 (Schwartz). Βλ. σχετικά Blatt, ό.π., σ. 221, υποσημ. 13.

62. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 221-222.

πρωτοτύπου και τη διαφύλαξη ανόθευτης της εκκλησιαστικής αλήθειας, επεκτείνεται και στα λοιπά, όχι μόνο τα βιβλικά, εκκλησιαστικά κείμενα· τούτο συμβαίνει, για παράδειγμα, στη μετάφραση των κανόνων των Οικουμενικών Συνόδων των χρόνων 325-451, η οποία εκπονείται από τον Διονύσιο τον Μικρό στις αρχές του βου αιώνα. Στην αφιερωτική του επιστολή προς τον πάπα Ορμίσδα μνημονεύει την οδηγία του εντολέα του η μετάφραση να γίνει *ad verbum* από την ελληνική γλώσσα, ώστε η λατινική απόδοση να αποκλίνει από το ελληνικό κείμενο όσο γίνεται λιγότερο. Ο στόχος είναι τα δύο κείμενα να διαβάζονται πάντα μαζί, να παρατίθενται με τον χωρισμό της σελίδας σε δύο μέρη.⁶³ Με τον τρόπο αυτό και σύμφωνα με τις παραπάνω υποδείξεις η ελληνολατινική έκδοση των κανόνων των τεσσάρων πρώτων Οικουμενικών Συνόδων από τον Διονύσιο τον Μικρό εφάρμοσε στην πράξη τη μεταφραστική αρχή που έπρεπε να διέπει τα βιβλικά κείμενα και στους συνοδικούς κανόνες που παρουσιάστηκαν και αυτοί σε δίγλωσσα χειρόγραφα.⁶⁴ Όπως συνέβαινε σε θεολογικά κείμενα σχετικά με δογματικά ζητήματα, στα οποία ενθαρρυνόταν και γινόταν αναπόφευκτη η συνδρομή της *veritas graecorum canonum*, και για τα κείμενα εκκλησιαστικού δικαίου ίσχυσε το πάγιο κατά τον Μεσαίωνα ζητούμενο της συνεχούς προσφυγής στο πρωτότυπο για τα προβληματικά χωρία.⁶⁵

Στον ίδιο στόχο κατατείνει και η πρόταση του Αναστασίου του Βιβλιοθηκαρίου αναφορικά με την ερμηνεία διαμφισβητούμενων θεμάτων της *Αγίας Γραφής*: η μαρτυρία του ελληνικού κειμένου διαλύει κάθε νέφος αμφιγνωμίας, κάθε πιθανή ασάφεια και συσκοτίση του νοήματος που απορρέει από τη δουλική εμμονή του Αναστασίου στο πρωτότυπο, όταν ο τελευταίος μεταφράζει το *Μαρτύριο του Αγίου Διονυσίου* και φυσικά ακολουθεί την πρακτική τής *de verbo ad verbum* απόδοσης.⁶⁶

63. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 117-118.

64. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 118.

65. Πβ. Blatt, *ό.π.*, σ. 239 και όσα λέει για τη μετάφραση του *Κατ' Απίωνος* του Ιωσήπου, που ήταν τόσο πιστή, ώστε ο Boysen χρησιμοποίησε το αυθεντικό ελληνικό κείμενο για τη διόρθωση της έκδοσης της μετάφρασης. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι στον πρώιμο Μεσαίωνα ήταν αναγκαίο να καταγράφονται η μία δίπλα στην άλλη οι παραλλαγές του *Ψαλτηρίου*, για να προσεγγισθεί όσο το δυνατό περισσότερο το περιεχόμενο του φαλμωδού. Η ίδια τάση εμμονής στο πρωτότυπο και εμπρόθετης υποβάθμισης της μετάφρασης αφορούσε και τα μη εκκλησιαστικά κείμενα: στον ύστερο Μεσαίωνα γράφονταν δίπλα-δίπλα σε παράλληλες στήλες μία λατινική μετάφραση του Αριστοτέλη από τα Αραβικά και μία αντίστοιχη από τα Ελληνικά, για να είναι ευχερέστερη η κατανόηση της σκέψης του φιλοσόφου, που συχνά γινόταν σκοτεινή εξαιτίας της μετάφρασης. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 327-328.

66. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 260-261.

Τα προβλήματα που ανακύπτουν από την υιοθέτηση αυτής της πρακτικής, δεν περνούν ασφαλώς απαρατήρητα από τους μεταφραστές, απλώς οι τελευταίοι φαίνεται να διαθέτουν συνείδηση σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό των διαφορετικής υφής προτεραιοτήτων που υπηρετούν.

Η ίδια πρωταρχική πρόθεση να αποδοθεί το ελληνικό κείμενο κατά λέξη είναι πρόδηλη και στον Ιρλανδό μεταφραστή του ψευδο-Διονυσίου, τον Ιωάννη τον Σκώτο. Η κατά λέξη μετάφραση αυτή βασίστηκε σε ένα χειρόγραφο (Paris. Gr. 437), σταλμένο από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Β΄ το 827 στο εργαστήριο⁶⁷ του Αγίου Γάλλου (στον Γάλλο βασιλιά Λουδοβίκο τον Ευσεβή), αλλά απέφερε ως αποτέλεσμα ένα κείμενο τόσο δυσνόητο, ώστε κατά τον Αναστάσιο τον Βιβλιοθηκάριο χρειαζόταν εκ νέου μετάφραση.⁶⁸ Ο ίδιος ο Ιωάννης, όμως, που δεν καυχήθηκε ποτέ για τη λατινομάθειά του (και πολύ περισσότερο για την ελληνομάθειά του), δικαιολογείται λέγοντας ότι στόχος του ομολογημένος ήταν να βρísκεται κοντά στο πρωτότυπο,⁶⁹ να μην παραλείψει ή να μην προσθέσει τίποτε, και είχε συνείδηση ότι η εργασία του είχε πιο πολύ πρακτικό-επιστημονικό χαρακτήρα, συγκρινόμενη με αυτές των τελευταίων αρχαίων μεταφραστών: η μέριμνά του για την κατά λέξη απόδοση εκδηλώνεται με την επακριβώς μετάφραση όλων των λέξεων του πρωτοτύπου, τη μεταφορά της ίδιας ελληνικής λέξης με συγκεκριμένη πάντοτε λατινική. Ο Πρόλογος της μετάφρασής του, που απευθύνεται στον Κάρολο τον Φαλακρό, είναι αποκαλυπτικός για τη νοοτροπία του, τη φιλολογική του πρόθεση και τις προτεραιότητές του: κάθε λογοτεχνική στόχευση απουσιάζει φυσιολογικά, πρωταρχική μέριμνα είναι να μην παραλειφθεί ή να μην προστεθεί τίποτε στο ελληνικό πρωτότυπο, ο φόβος είναι να μην αποδειχθεί *infidus interpres*.⁷⁰ Ο Πρόλογος στη μετάφραση του *Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας* του ψευδο-Διονυσίου είναι αποκαλυπτικός: ο Ιωάννης ο Σκώτος διαθέτει επίγνωση ότι το είδος της μετάφρασης που επέλεξε, είναι ενδεχόμενο να επισύρει τη μομφή που εξαπολύει προς τον *fidus interpres* ο Οράτιος στην *Ars Poetica*. Είναι, όμως, ένας κίνδυνος που είναι διατεθειμένος να τον αναλάβει, αρκεί να μην καταστεί ένας απλός *expositor* του κειμένου.

67. Ο Paul Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός, Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετάφραση Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1981, σ. 24, αμφισβητεί την πιθανότητα και ότι υπήρχε στον Άγιο Γάλλο ελληνικό εργαστήριο αντιγραφής.

68. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 263 και Reynolds – Wilson, *ό.π.*, σ. 144.

69. *PL 122.1032C*. Βλ. και Philip Levine, «Two Early Latin Versions of St. Gregory of Nyssa's *περί κατασκευῆς ἀνθρώπου*», *Harvard Studies in Classical Philology* 63 (1958), σ. 479 και 490, υποσημ. 54.

70. Βλ. Levine, *ό.π.*, σ. 479.

Τη σκοπιμότητα της μεσαιωνικής πρακτικής τής κατά λέξη απόδοσης προκειμένου για θέματα δογματικά, κανονικά, επιστημονικά ή νομικά φέρνει στο φως η εισαγωγική διάταξη του *Corpus Iuris Civilis* του Ιουστινιανού, η οποία αποκαλύπτει ότι η με κάθε κόστος εφαρμογή της αρχής της πιστότητας συνιστά εμπρόθετη επιλογή, σύμφωνη με τις προτεραιότητες της εποχής: απαγορεύεται ο σχολιασμός του έργου, εκτός, όπως λέγεται, αν θέλει κάποιος να μεταφράσει τους νόμους αυτούς με την ίδια τάξη και την ίδια ακολουθία, με την οποία είχαν τοποθετηθεί οι ρωμαϊκές λέξεις, αυτό που οι Έλληνες ονομάζουν «κατὰ πόδα», ή αν κανένας ήθελε να σημειώσει με ακριβείς τίτλους και να συνθέσει όσα ονομάζονται «παράτιτλα». ⁷¹ Ο στόχος του περιορισμού αυτού ήταν να προστατευθεί στον απόλυτο βαθμό η γνήσια φραστική μορφή του νόμου και να εμποδιστεί η δημιουργία μιας δεύτερης, ελληνικής παραλλαγής, η οποία ήταν ενδεχόμενο να προβάλλει διεκδικήσεις κύρους πρωτοτύπου και να παραμερίσει τελικά το πρωτότυπο. Η έλλειψη δηλαδή σαφήνειας της μετάφρασης μέχρι του σημείου να καταλήγει ακατανόητη είναι μια ενσυνείδητη θυσία, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιείται αποκλειστικά και μόνο σε συνδυασμό με το πρωτότυπο και ποτέ αποχωρισμένη από αυτό, ⁷² ενώ σε διοικητικούς περιεχομένους κείμενα της Αρχαιότητας παρατηρούνται μεικτές τάσεις ως προς την πιστότητα ή όχι της μετάφρασης, γιατί υπάρχει η επίγνωση ότι η υπερβολική εμμονή στο πρωτότυπο μπορεί να καταστήσει το περιεχόμενο ακατανόητο. ⁷³

Συντακτικά σφάλματα πολυάριθμα, Λατινικά πολλές φορές ακατανόητα στην προσπάθεια να διατηρηθεί η σύνταξη και η σειρά των λέξεων της Ελληνικής είναι το αποτέλεσμα της τακτικής της δουλικής προσήλωσης στο πρωτότυπο, έστω και αν, όπως σημειώθηκε, τούτο αποτελούσε ένα αποδεκτό τίμημα, όταν δεν ήταν και ομολογημένη πρόθεση του μεταφραστή, προκειμένου να υπηρετηθεί ο μείζων στόχος της διατήρησης του πρωτοτύπου στο προσκήνιο.

Η μετάφραση του ψευδο-Διονυσίου από τον Ιωάννη τον Σκώτο παρέχει πολλά τέτοια παραδείγματα ακατανόητου, χωρίς τη συνδρομή του ελληνικού πρωτοτύπου, λατινικού κειμένου. ⁷⁴ Η φράση *et his agalmatis quaecumque nobis manifesta sunt* στα Λατινικά είναι εξαιρετικά ασαφής και διευκρινίζεται μόνο όταν τεθεί υπόψη του αναγνώστη το ελληνικό κείμενο *τούτων τῶν θεωνυμικῶν ἀγαλμάτων ὅσα ἡμῖν ἐμφανῆ θεωρήσωμεν*. ⁷⁵ Η αφαιρετική *his agalmatis* έχει χρη-

71. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 114 και 123, υποσημ. 29.

72. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 123, υποσημ. 29.

73. Πβ. Brock, *ό.π.*, σ. 73 αναφορικά με επιγραφές της Παλμύρας.

74. Βλ. Blatt, *ό.π.*, σ. 240.

75. Ψευδο-Διονυσίου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 207 (Suchla).

σιμοποιηθεί απρόθετη από τον μεταφραστή, προκειμένου να μη διαταραχθεί η 1:1 ισοδυναμία μεταξύ πρωτοτύπου και μεταφράσματος, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη, όμως, ότι, για να δηλωθεί με αφαιρετική το διαιρεμένο όλο στα Λατινικά, η πρόθεση (*ex* ή *de*) θα ήταν απαραίτητη.

Το ελληνικό κείμενο καλείται να δώσει τη λύση και ως προς τη σημασία της πρότασης *Dei autem perfectissima unitate et participatione qui imperfectus est*, που αποτελεί απόδοση της ελληνικής φράσης *τῆς θεοῦ δὲ τελειωτάτης ἐνώσεως καὶ μεθέξεως ἀτελῆς ἄν*.⁷⁶ Στην προκειμένη περίπτωση, ενώ το αντικείμενο του μετέχω της Ελληνικής τίθεται πάντα σε γενική, ο μεταφραστής χρησιμοποιεί αφαιρετική, την οποία εξαρτά από την περίφραση *imperfectus est*. Η σχολαστικότητα στην απόδοση κάθε ελληνικής λέξης οδηγεί, άλλωστε, τον Ιωάννη να αποδίδει με τα *forsan, forsitan, fortassis* το μόριο *ἄν*, ακόμα και στην περίπτωση που η δυνητική υποτακτική της Λατινικής θα αρκούσε, για να μεταφέρει τη δυνητική οριστική της απόδοσης ενός υποθετικού λόγου της Ελληνικής: *non enim fortassis essent nisi eorum quae sunt essentiam ex principio assumerent* – οὐ γὰρ ἄν ἦν, εἰ μὴ τῆς τῶν ὄντων οὐσίας καὶ ἀρχῆς μετεπιλήφοι.⁷⁷

Ενώ τα σφάλματα αυτά του μεσαιωνικού μεταφραστή οφείλονται στη σχολαστικότητα του και την αγωνία του να μη διαταράξει την 1:1 ισοδυναμία μεταφράσματος και πρωτοτύπου,⁷⁸ τα ασφαλώς υπαρκτά σφάλματα των αρχαιότερων μεταφραστών είναι διαφορετικής υφής: δεν έχουν να κάνουν με την καταστρατήγηση της γλώσσας άφιξης για χάρη της πιστότητας, αλλά οφείλονται άλλοτε σε φθαρμένες αναγνώσεις και σε χάσματα της παράδοσης του κειμένου κι άλλοτε σε περιστασιακή άγνοια του μεταφραστή για κάποια θέματα.⁷⁹

Η ίδια πρακτική τῆς *de verbo ad verbum* απόδοσης υιοθετήθηκε από τον Ιωάννη τον Σκότω όχι μόνο στη μετάφραση του διονυσιακού *corpus* και κάποιων έργων του Μαξίμου του Ομολογητού αλλά και στη μετάφραση μιας φιλοσοφικής πραγματείας, του *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* του Γρηγορίου Νύσσης. Αντίθετα προς τον Διονύσιο τον Μικρό, ο οποίος στη δική του, προγενέστερη του Ιωάννη, λατινική εκδοχή χρησιμοποιούσε την κατανόηση του ευρύτερου συγκειμένου, για να προχωρήσει στην απόδοση μιας λέξης ή φράσης, ο Ιωάννης φαίνεται να προχωρεί (όπως προκύπτει από την πρόδηλη φροντίδα να διατηρήσει ακόμη και τη σειρά των λέξεων του πρωτοτύπου) λέξη προς λέξη ή και συλλαβή προς συλλαβή, χωρίς να προσέχει στο σύνολό του το επιχείρημα που ανα-

76. Ψευδο-Διονυσίου, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* 75 (Heil – Ritter).

77. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 240.

78. Πβ. Blatt, ό.π., σ. 240.

79. Για λεπτομέρειες και παράδειγμα βλ. Blatt, ό.π., σ. 241.

πτύσσει ο συγγραφέας.⁸⁰ Η μετάφραση αντανακλά με φωτογραφική ακρίβεια στο λατινικό κείμενο την ελληνική σύνταξη και θυσιάζει την ομορφιά της έκφρασης στον βωμό της ακρίβειας.⁸¹

Η υπερβολική εμμονή του Ιωάννη στην κατά λέξη απόδοση οδηγεί στην παρανόηση συνηθισμένων ελληνικών ιδιωματισμών, όπως η αττική σύνταξη, και σε σολοικισμούς στη Λατινική, ώστε ο αναγνώστης είναι αναγκασμένος να ανατρέχει συχνά στο ελληνικό κείμενο, προκειμένου να κατανοήσει το μετάφρασμα. Η φράση, για παράδειγμα, *futuro regnare* (αποδίδει την ελληνική τῷ μέλλοντι βασιλεύειν⁸²) στα Λατινικά είναι αντιγραμματική, ενώ η ελληνική πρόταση *κἂν διάφορα τύχη τὰ πρὸς αἴσθησιν κατεσκευασμένα παρὰ τῆς φύσεως ὄργανα*⁸³ οδηγεί στην επίσης αντιγραμματική λατινική πρόταση *etsi ex natura constructa differentia ad sensum consequatur organa*, αφού, όπως είναι γνωστό, στη λατινική η αττική σύνταξη δεν είναι δόκιμη. Συχνά, τέλος, οι απαρεμφατικές συμπερασματικές προτάσεις της Ελληνικής αποδίδονται με απαρέμφατα και στη Λατινική, ενώ η λατινική σύνταξη απαιτεί για το είδος αυτό αποκλειστικά τη χρήση υποτακτικής. Ο Ιωάννης, βέβαια, με σεμνότητα ομολογεί πενιχρή γνώση της Λατινικής και ακόμη πιο φτωχή της Ελληνικής, προτερήματα που διέθετε ο Διονύσιος ο Μικρός, όταν τρεις αιώνες νωρίτερα φαινόταν να κατανοεί καλύτερα και να εκφράζει σε υψηλότερο επίπεδο λόγου αυτά που διάβαζε.⁸⁴

Η πιστότητα είναι το αίτιο των πολλών συντακτικών σφαλμάτων και της υπαρκτής δυσνόητων χωριών στην παλαιοχριστιανική λατινική απόδοση της *Αγίας Γραφής*. Για παράδειγμα, την πλάγια ερώτηση *τίς ἐν αὐτῇ ἄξιός ἐστι του Κατὰ Ματθ. 10.11* η *Vetus latina* (του χειρογράφου που δημοσιεύθηκε από τον J. Belsheim) αποδίδει διατηρώντας την οριστική έγκλιση και στη μετάφραση, κατά παρέκκλιση των συντακτικών κανόνων της Λατινικής, ενώ το ίδιο χωρίο στη μετάφραση του Ιερωνύμου, τη λεγόμενη *Vulgata*, συμμορφώνεται με τους νόμους της γλώσσας άφιξης,⁸⁵ που απαιτούν αποκλειστικά τη χρήση υποτακτικής στην πλάγια ερώτηση: *in quamcumque civitatem aut castellum intraveritis, interrogate quis in ea dignus sit*. Όμως, ακόμα και πιστές αποδόσεις της ιερωνυμικής εκδοχής μπορεί να καταλήγουν κάποτε σε δημιουργία ασάφειας ή σε παραποίηση του νοήματος. Το *gratia plena*,⁸⁶ που αποδίδει πιστά το *κεχαριτωμένη*, και το *poenitentiam*

80. Βλ. Levine, ό.π., σ. 480.

81. Βλ. Berschin, ό.π., σ. 189.

82. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 132 (MPG 44).

83. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* 140.

84. Βλ. Levine, ό.π., 481.

85. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 220-221.

86. *Vulg.*, *Luc.* 1.28.

agite,⁸⁷ που αποτελεί πιστή απόδοση του μετανοείτε, όταν απομονώθηκαν από το ελληνικό πρωτότυπο, κατέληξαν να ερμηνεύονται εσφαλμένα.⁸⁸

Άλλο παράδειγμα ακατανόητης μετάφρασης εξαιτίας ακριβώς της πιστότητάς της είναι αυτή που εκπονήθηκε στο μοναστήρι του Αγίου Διονυσίου για τον Ακάθιστο Ύμνο, ο οποίος σύμφωνα με τον γραφέα του χειρογράφου της Ζυρίχης C78 ήταν τόσο αδόκιμα μεταφρασμένος από τα Ελληνικά, ώστε δεν του απέμενε κανένα στοιχείο αλήθειας.⁸⁹

Καθώς η μέθοδος της *verbum pro verbo* απόδοσης ακολουθήθηκε όχι μόνο από άγνοια αλλά και από συνειδητή πρόθεση, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για αρχαία κείμενα με κύρος που ένας μεσαιωνικός μεταφραστής υποτίθεται ότι δεν θα μπορούσε να συλλάβει, και οι λέξεις τους δεν προσφέρονταν για παιγνιώδη αντιμετώπιση, συχνά προτιμήθηκε στον Μεσαίωνα η μεταγραφή λέξεων κατευθείαν από τα Ελληνικά, παρά η διαστροφή του νοήματος.⁹⁰ Η κατευθείαν μεταγραφή ελληνικών λέξεων στη Λατινική, η ενσωμάτωση δηλαδή στο λατινικό μετάφρασμα ελληνικών λέξεων με μόνη επέμβαση τη συμμόρφωσή τους προς το λατινικό τυπολογικό είναι εκδηλώσεις αυτής της τάσης. Κι αν αυτή η πρακτική της διατήρησης αμετάφραστων ελληνικών λέξεων από τους ανθρωπιστές αποσκοπεί συχνά στην περιένδυση της μετάφρασης με ένα άρωμα κλασικισμού, για τον τυπικό μεσαιωνικό μεταφραστή στοχεύει στη διαφύλαξη των αληθειών και των μυστηρίων που περικλείουν ακόμα και οι λέξεις της πρώτης ιερής γλώσσας.

Είναι παραδεκτό, βέβαια, ότι η πλούσια κληρονομιά σε κλασικές γνώσεις και σε λογοτεχνικά έργα διασώθηκε στη Δύση σε μεγάλο βαθμό χάρη στις προσπάθειες πιστών μοναχών.⁹¹ Τα μοναστήρια και οι καθεδρικοί ναοί με τα σχολεία και τις βιβλιοθήκες τους κατόρθωσαν να διαφυλάξουν πολλά αρχαία χειρόγραφα και άλλους θησαυρούς.⁹² Ενδεικτική της προσφοράς αυτής είναι η δραστηριότητα που σημειώθηκε στη μονή του Βιβαρίου από την ομάδα του Κασσιόδωρου· ο τελευταίος, αφού προσπάθησε να ιδρύσει μια ανώτατη σχολή θρησκευτικών σπουδών στη Ρώμη, αποτραβήχθηκε στη συγκεκριμένη μονή, όπου ίδρυσε ένα κέντρο

87. Vulg., *Matt.* 3.2 και 4.17.

88. Βλ., για παράδειγμα, Theodore B. Foster, «“Mysterium” and “Sacramentum” in the Vulgate and Old Latin Versions», *American Journal of Theology* 19 (1915), σ. 402.

89. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 212-214.

90. Βλ. Charles Homer Haskins, *Studies in the History of Mediaeval Science*, Cambridge – London – Oxford 21927, σ. 151-152.

91. Πβ. Marjorie Rowling, *Η καθημερινή ζωή στο Μεσαίωνα, μετάφραση Έλλη Ι. Αγγέλου*, Αθήνα 1992, σ. 172.

92. Βλ. εντελώς ενδεικτικά Rowling, *ό.π.*, σ. 170.

θηρσκευτικών σπουδών.⁹³ Ο Κασσιόδωρος συγκέντρωσε μεταφράσεις ελληνικών ερμηνευτικών έργων και εμπλούτισε τα αποθέματα της βιβλιοθήκης της μονής με νέες μεταφράσεις, ώστε προετοίμασε μια ολόκληρη «σχολή» μεταφραστών. Ο Επιφάνιος μετέφρασε τον Δίδυμο, ο Bellator τον Ωριγένη, ο Mutianus έργα του Χρυσοστόμου. Ανώνυμοι φίλοι του μετέφρασαν απόσπασμα από τις Ύποτυπώσεις του Κλήμεντος Αλεξανδρείας και τις 55 ομιλίες του Ιωάννη του Χρυσοστόμου στις Πράξεις των αποστόλων.⁹⁴ Φίλοι του, επίσης, μετέφρασαν τα 20 βιβλία της Ύουδαϊκής αρχαιολογίας και τα 2 βιβλία Κατ' Απίωνος, ενώ διαθέσιμα σε μετάφραση υπήρχαν και τα 7 βιβλία της Ιστορίας Ύουδαϊκού πολέμου. Επίσης, ο Κασσιόδωρος συνέδεσε τους τρεις συγγραφείς εκκλησιαστικής ιστορίας, Θεοδώρητο, Σωζόμενονο και Σωκράτη, που είχαν συνεχίσει την ιστορία του Ευσεβίου, και συνέθεσε με τη βοήθεια του Επιφανίου τη λατινική Τριμερή ιστορία (*Historia tripartita*).⁹⁵ Είχε κατανοήσει την ανάγκη να εκπονηθούν λατινικές μεταφράσεις των εγκυρότερων ελληνικών έργων για τη θεολογική ερμηνευτική, τη φιλοσοφία και τις θετικές επιστήμες, και η επίδρασή του στην αύξηση και τη διάδοση των λατινικών μεταφράσεων ελληνικών έργων υπήρξε σημαντική.⁹⁶ Ενθαρρύνοντας και ενισχύοντας τη φιλολογική δραστηριότητα των φίλων του είναι αυτός που έθεσε ίσως τις βάσεις για τη μοναστική αυτή κουλτούρα που έκανε τον Geoffrey de Sainte-Barbe-en-Auge να αποφαίνεται ότι *claustrum sine armario est sicut castrum sine armamentario*.⁹⁷

Αξιοσημείωτο είναι ότι καμία από τις μεταφραστικές εργασίες του Βιβαρίου δεν περιείχε Πρόλογο του μεταφραστή, όπως συνέβαινε με τα έργα του Ιερωνύμου, του Ρουφίνου και του Διονυσίου του Μικρού,⁹⁸ που φαίνεται ότι διακρίνονταν σε μεγαλύτερο βαθμό από κατάκτηση μιας λογοτεχνικής αυτοσυνειδησίας και ενδεχομένως διεκδικούσαν για τον ρόλο τους ως μεταφραστών μια θέση αυτόνομη και επίζηλη. Αυτή η αισθητική συνειδητοποίηση⁹⁹ και προθετικότητα, τόσο συγγενής με τα κλασικά μεταφραστικά δεδομένα, ηχεί ως ιδιαίτερα πρόωρο προανάκρουσμα ουμανισμού και διακρίνει ιδιαίτερα τον Διονύ-

93. Βλ. Καραπιδάκης, *ό.π.*, σ. 72-73.

94. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 130.

95. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 129-131.

96. Βλ. Reynolds – Wilson, *ό.π.*, σ. 103.

97. Βλ. Blatt, *ό.π.*, σ. 227 και υποσημ. 18 στην ίδια σελίδα.

98. Βλ. Berschin, *ό.π.*, σ. 131 και Blatt, *ό.π.*, σ. 237.

99. Για τις εκδηλώσεις της στη χρήση των *clausulae* βλ., ενδεικτικά, Levine, *ό.π.*, σ. 478. Ο Διονύσιος τολμά να κλείνει τις προτάσεις προσθέτοντας λατινική λέξη που δεν υπάρχει στο ελληνικό πρωτότυπο, για να πετύχει την επιθυμητή *clausula*.

σιο από τους τυπικούς χριστιανούς μεταφραστές¹⁰⁰ που εφάρμοζαν την αρχή μιας στείρας πιστότητας, η οποία εκπήγαζε σε θεωρητικό επίπεδο από την ανάγκη της νέας θρησκείας να παραμένει κοντά στο κείμενο των Γραφών και παρέμεινε κυρίαρχη σε όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα. Όταν υποχωρεί η απαίτηση για δουλική πιστότητα, μένει χώρος διαθέσιμος για την εκδήλωση της *eloquentia* και τη δυνατότητα αυτή αξιοποιεί ο Διονύσιος ο Μικρός.¹⁰¹

Επίσης, στις μεταφράσεις που εκπονήθηκαν στο Βιβάριο, δεν γίνεται ποτέ λόγος για το δικαίωμα στην ελεύθερη μετάφραση αντίθετα, ο Κασσιόδωρος υπογραμμίζει την προσήλωση που διατηρούν οι συνεργάτες του προς το πρωτότυπο. Από την άλλη, δεν διστάζει να παραλείπει από τα ελληνικά κείμενα σημεία που ενδεχομένως προσέβαλλαν την ορθόδοξη πίστη, και μερμινά σε κάποιο βαθμό να προσδίδει το δικό του ύφος στις μεταφράσεις που εκπονούσε το μεταφραστικό συνεργείο του.¹⁰²

Η επιδίωξη της πιστότητας, βέβαια, εν προκειμένω δεν συνδυαζόταν με αυτόματη παραίτηση από κάθε αισθητική επιδίωξη, όπως γίνεται φανερό αν συγκριθούν τα μεταφραστικά αυτά πονήματα με μεταγενέστερες μεσαιωνικές μεταφραστικές απόπειρες: φαίνεται πως οι μοναχοί της Νότιας Ιταλίας γνώριζαν την Ελληνική σε μεγαλύτερο βαθμό από τους πιο μορφωμένους μεταφραστές του Μεσαίωνα (όπως ήταν για παράδειγμα ο Ιωάννης ο Σκώτος που αναφέρθηκε παραπάνω) και, ως – κατά πάσα πιθανότητα – δίγλωσσοι, νιώθουν ιδιαίτερη άνεση με την ελληνική και τη λατινική σύνταξη, έστω κι αν δεν είναι σε θέση συχνά να αξιοποιήσουν στο έπακρό τους τη χάρη και την κομψότητα των δύο κλασικών γλωσσών.¹⁰³ Τούτο, βέβαια, παρά τη διατήρηση ενός επιπέδου στις αποδόσεις του Βιβαρίου σε σύγκριση με μεταγενέστερους χρόνους που η γλωσσική ευαισθησία γνωρίζει αποφασιστική κάμψη, οφείλεται, όπως έχει σημειωθεί, στην ευδιάκριτη υποχώρηση αισθητικών αναζητήσεων μπροστά στην επιδίωξη της διάσωσης του «περιεχομένου», ιδιαίτερα των ιερών κειμένων. Πρόθεση πάγια των μεσαιωνικών μεταφραστών αναδεικνύεται η δυνατό-

100. Βλ. Levine, ό.π., σ. 474-475 και 484, υποσημ. 20.

101. Από την άλλη, ο Διονύσιος, αναγγέλλοντας ότι διατήρησε κατά το δυνατό την πίστη των εννοιών του Γρηγορίου, διακρίνει με σαφή τρόπο το πόνημά του από την πρακτική της παράφρασης, η οποία αποτελούσε (με την εξαίρεση του Κικέρωνα) την τυπική μέθοδο απόδοσης στις προχριστιανικές μεταφράσεις. Η υπηρέτηση ενός τόσο φιλόδοξου στόχου, του συνδυασμού της κλασικής αίσθησης της μορφής με τη χριστιανική επιταγή για πιστότητα των νοημάτων, προϋπέθετε υψηλή και βαθιά γνώση των δύο γλωσσών, που φαίνεται ότι κατείχε ο Διονύσιος. Βλ. Levine, ό.π., σ. 475.

102. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 237.

103. Βλ. Blatt, ό.π., σ. 240.

τητα προσπέλασης του πρωτοτύπου και σε καμία περίπτωση η υποκατάστασή του από τη μετάφραση, που, για να είναι χρήσιμη, προβλέπεται και είναι ανάγκη να λειτουργεί παράλληλα προς το πρωτότυπο.

Η προτεραιότητα αυτή του πρωτοτύπου αναφορικά με τα ιερά κείμενα και η ανάγκη της διαρκούς σε αυτό αναφοράς συνεχίζει, μάλιστα, να αποτελεί μέριμνα και των μεταγενέστερων μεταφραστών της περιόδου του Ανθρωπισμού, όταν επανέρχονται αναγεννημένες οι περί την αισθητική της γλώσσας ευαισθησίες. Ο Βησσαρίων δηλώνει ότι προκειμένου για την *Καινή διαθήκη* το ελληνικό κείμενο είναι το πρωτότυπο και γι' αυτό πρέπει λογικά να έχει το προβάδισμα απέναντι στη λατινική μετάφραση, επικαλούμενος σχετικά την αυθεντία του Αγίου Αυγουστίνου, για να στηρίξει την άποψή του.¹⁰⁴

Βέβαια, κατά την άσκηση της συχνά αυστηρής κριτικής μας προς τους μεσαιωνικούς μεταφραστές είναι ανάγκη να μη λησμονούμε πως πρόκειται για ανθρώπους που γράφουν σε γλώσσα διαφορετική από τη μητρική τους και η μετάφραση στα Λατινικά σήμαινε στην ουσία μετακίνηση από μια ξένη γλώσσα σε μια άλλη. Οι τελευταίοι μεταφραστές της Αρχαιότητας είχαν το πλεονέκτημα να κατέχουν σε βάθος ή επαρκώς τουλάχιστον τη μία από τις δύο κλασικές γλώσσες. Στον Μεσαίωνα, αντίθετα, η τεχνητή επιβίωση της Λατινικής καθιστούσε το έργο των μεταφραστών δυσχερές, συχνά με αμφιλεγόμενης αισθητικής αποτελέσματα και προϊόντα που δεν ήταν απαλλαγμένα σφαλμάτων ή ασαφειών, αλλά ταυτόχρονα εξαιρετικά σημαντικό, καθοριστικό στην ιστορία της ευρωπαϊκής παιδείας.¹⁰⁵

104. Τη γνώμη αυτή διατυπώνει αναφορικά με τη διόρθωση σε *si* του *sic* ενός εδαφίου της *Vulgata* ως απόδοσης του *ἐάν* του ελληνικού κειμένου, γραφή που απέδωσε σε αντιγραφικό σφάλμα. Βλ. Reynolds – Wilson, *ό.π.*, σ. 180.

105. Βλ. Blatt, *ό.π.*, σ. 242.

